

ШЕХР АЛ-ДЖЕДИД — ГРАД ОТ ЕПОХАТА НА ЗЛАТНАТА ОРДА В ДНЕСНА МОЛДОВА ПРЕЗ XIV ВЕК

Павел Бърня, Татяна Рябой

Към средата на XIV в. централната лесостепна част на района между Днестър и Прут влиза в територията на татарската Златна орда. Селищата на местното уседнало население, попаднали тогава под властта на ордата, са заемали междуречията на десните притоци на Днестър, Реут и Ботна на изток, а на запад — до средното течение на Бърлад и долното течение на Сирет¹. След големите опустошения, причинени от нашествието на монголите (татарите), в междуречието на Днестър и Прут постепенно се установява определена политическа и икономическа стабилност. Татарските власти в известна степен са заинтересувани от възстановяването на земеделското стопанство, от създаването на материални ценности, позволяващи изграждането на постоянно действаща данъчна система.

Социално-икономическото развитие на района с течение на времето попада в руслото на т. нар. златноордински път на развитие. Негово основно съдържание и цел е систематичното облагане на местното уседнало население с данъци и повинности. Ако се съди по археологическите и нумизматичните материали, във времето на хан Джанибек (1341 — 1359), т. е. от четиридесетте години на XIV в., местното стопанство преживява забележим подем, който предизвиква и възобновяването на градския живот във формите на златноординския феодализъм.

При монголите градовете се появяват след завоюване на обширни земи и образуване на огромни по територията си държави. В номадската степ, най-често на “пусто място”, където преди това е отсъствувал поселищен живот, израстват градове — Сарай, Нови Сарай, Увек, Маджар и др. В централната част на междуречието на Днестър и Прут, където са отсъствували градостроителни традиции, златноординските градове възникват също така на “пусто място”, като резултат от инициативата на татарските власти. Възникват като крупни центрове, разположени предимно сред староруски и източноромански селища от подчертано селски тип*. Тези градове са строени от роби, военнопленници, насилствено изселени от градовете на

* Авторите застъпват традиционното в Молдова становище за етническият състав на населението ѝ през средновековието. За българското присъствие в региона вж. сб. “Българите в Северното Причерноморие”, т. I. В. Търново, 1992 — бел. ред.

Средна Азия, Волжка България и други страни и области. Създадената от тези занаятчии, доведени от различни места, носители на различни традиции, материална култура е с изразен синкретичен характер и се отличава от традиционната селска култура на местното уседнало население. Поради това в интересувания ни регион през XIV в. съществуват паралелно две култури — едната на местното население, а другата градска, която според определението на Г. А. Фьодоров-Давидов е “синкретична култура на смесеното търговско-занаятчийско население, създадена в резултат на градоустройствената дейност на хановете, поддържана чрез ресурсите, изсмуквани от покорените народи, т. е. градска култура, която има за своя основа деспотичната власт на златноординските ханове като покровители на занаятите и търговията, но лишена от местни традиции, без свои корени”².

На въпросната територия са известни два златноордински града — градището Стари Орхей (Шехр ал-Джедид, т. е. Нов град) в Орхеевския район и градът при с. Костешти, Яловенски район. В археологически план градът Стари Орхей е изучен по-добре. Откритите тук материали свидетелствуват за силното присъствие на източни елементи — т. нар. поливна керамика, украшения, нумизматичен материал, архитектурни детайли, орнаментика, бани, джамии, юрти, гробници-мазари и пр., потвърждаващи тезата, че градът е имал ярко изразен източен облик.

Изследването на монетите с надпис “Нов град” показва, че той трябва да бъде локализиран именно в градището Стари Орхей, където е открито преобладаващото количество от тези монети³. Названието на града в монетните легенди е различно, като в най-ранния етап то се явява в тюркизираното арабско звучене Янги - шехр ал- Джедид. Градът е бил твърде млад, поради което е наречен “Нови”, и е съществувал недълго — приблизително от края на четиридесетте години до края на шестдесетте години на XIV в. За времето на своето съществуване той е преживял два кратки периода на икономически разцвет. Първият е в средата на петдесетте години, вторият — към средата на следващото десетилетие на XIV в. Последният период се свързва с идването тук на хан Абдулах (1362 — 1369), който довежда със себе си висококвалифицирани занаятчии и водещи специалисти на ординското монетосечене. Монетният двор на Шехр ал- Джедид е функционирал в продължение на пет години. Създаването му е директно свързано с пребиваването на Абдулах и неговия двор през 1363 — 1364 г., а след отпътуването на хана монетарницата в “Новия град” още три години сече джучидски монети⁴.

Градът (обр. 1) е заемал големия нос, образуван от завоя на р. Реут, между съвременните села Требу жени и Бутучени, Орхеевски район, с площ около 200 ха. Материалите от археологическите разкопки показват, че е било завършено строителството на много занаятчийски работилници, жилищни

и стопански сгради. Тук се е произвеждала разнообразна занаятчийска продукция, строени са монументални здания — джамия, кервансарай, обществени бани.

Джамията, ако се съди по открития надпис, е строена по заповед на “благочестивия благотворител Алих (...) сан” и е разположена на централния градски площад. Представлявала е голямо правоъгълно здание с площ от 3 хиляди кв. м, украсена от север с монументална портална система с голям и малък портал. Михрабната ниша е сочала пътя към Мека. Североизточният ъгъл на джамията е обхванат с фундамент и цокъл, които са основа за ствола на минарето⁵.

Рядкост са градовете от източен тип без един или няколко кервансарай⁶. В Шехр ал-Джедид също е започнало строителството на такъв голям хан, който да играе ролята не само на склад за товарите, но и на странноприемница за търговците от пристигащите в града кервани. “Новият град” е бил един от най-западните пунктове на типичната за евразийските степи през този период керванна търговия, водена по дългия търговски път от Средна Азия чак до земите край Днестър и Карпатите на запад. Кервансараят е бил разположен в центъра на града, само на 20 м източно от джамията, и е представлявал правоъгълно здание с площ повече от 1350 кв. м. В централната част на града върху повече от 2 хиляди кв. м са разположени редица производствени обекти — златарска работилница, две грънчарски пещи, единадесет тандира (малки глинени пещи за печене на питки — б. ред.), три надземни жилища и четири стопански постройки, една пещ за гасене на вар.

Трите обществени бани в Шехр ал-Джедид са били в периферната зона на града, на десния бряг на реката. Площта им е различна — от 144 до 404 кв. м. Нееднакво е било и вътрешното им устройство — в баня № 1 е имало само едно отделение с четири помещения, докато в № 3 е имало мъжко и женско отделение, всяко от които с по четири помещения. Смята се, че по план и конструктивни особености те принадлежат към римо-византийската строителна традиция. Баня № 2 е с трапецовидна форма и кръстообразна планировка, ориентацията ѝ е запад — изток, а общата ѝ площ — 504 кв. м. Тук помещенията са 19, отново в две отделения (мъжко и женско), а в архитектурния ѝ тип се отразява преплитането на римо-византийската и източната строителна традиция⁷.

Жилищата на гражданите обхващат цялата територия на Шехр ал-Джедид, като най-пълно проучени са северната, западната, южната и централната част на града, където са провеждани системни и широкомащабни археологически разкопки. През XIV в. в града е имало надземни и вкопани жилища. При строежа им са използвани тухли и камък, свързвани с глинени разтвори, а понякога стените са били от плет, който е измазан с глина и избелван. Формата е правоъгълна, а жилищната площ варира между

21,8 и 48 кв. м. Помещенията им са едно или две, отоплявани от огнище или пещ. Полувкопаните жилища са еднокамерни, формата е трапецовидна или квадратна, площта — от 7 до 28 кв. м. Входът е оформен чрез изрязани в пръстта стъпала или плавен наклон, а отопляването им е ставало с огнище, пещ или тандир. Землянките са най-вече еднокамерни с правоъгълна или квадратна, рядко с овална форма, а площта им е между 6,48 и 48,5 кв. м. Входът и отоплението им са като при полуземлянките, но и при двата типа има случаи на използване на отоплителна система (т. нар. кан), характерна за Изтока. Същото може да се каже и за наличието на подземно хранилище, разполагано пред входа, предназначено за продукти.

В северозападната покрайнина на града, върху тесен провлак край брега на р. Реут (единственото неукрепено място), са се разполагали едностайни домове и кръгли юрти. За разлика от неголемите надземни жилища, юртите имат широки и плоски основи от един ред тухли и варовик, с диаметър около 4 м. По всяка вероятност това са били жилища за войниците от местния гарнизон⁸.

Два от четирите некропола, разкрити в Стари Орхей, се отнасят към епохата на Златната орда — № 2 в западната част на града, както и неизследваният все още некропол № 4 в източната част. Некропол № 2 е разположен в западния край на средновековния град. Гробните камери са били с дъсчено покритие. Ориентацията е запад — изток (с присъщите сезонни отклонения), много рядко в гробовете се откриват някакви вещи — обеци, ножици и др. Понякога могат да се отбележат каменни надгробни плочи или стели с арабски надписи и орнаменти. На десния бряг на Реут е разположено погребално съоръжение (гробница — мазар № 1), където са били погребвани представители на светския и духовния елит. То е изградено от червена тухла и има правоъгълен план с размери 5,40 на 4,40 м. В центъра му е гробната камера с размери 2,50 на 1,50 м, на чието дъно са открити частично раздробени кости от човешки скелет и остатъци от дървен ковчег.

Мазар № 2 е на 200 м източно от № 1. Има форма, близка до кръстовидната, състоял се е от четири помещения. Изграден е от два реда изпечени тухли от външната фасада и два реда кирпич — от вътрешната. Централното помещение е с квадратна форма с размери 7,60 на 6,50 м, а допълнителните са правоъгълни и имат нееднакви размери — 3,20 на 2,20 (източното), 4 на 2,50 (южното), 3 на 1,90 (западното). Тези външни камери не са свързани с централната и очевидно са изградени по-късно. По всяка вероятност във всички помещения е имало погребения, които обаче са били унищожени при строителството на двореца през 60-те години на XIV в.

Погребенията в гробниците вероятно принадлежат на висшите слоеве на градското население, а гробницата-мазар е типологически близка с гробниците в градовете по Долна Волга и в Северен Кавказ. Надгробните

пааметници с орнаменти и арабски надпис са известни единствено от територията на Волжка България, като не са характерни за другите области на Златната орда. Погребенията с дъсчено покритие се преценяват като промеждутъчни спрямо обредите на привилегированите граждани и на бедното население, използващо обикновени ями⁹.

Антропологическият състав на населението на Шехр ал-Джедид се характеризира със силна смесеност на типовете. Погребаните в мазарите представители на висшата знат се отличават с най-силно изразена монголоидност. Т. нар. промеждутъчни погребения, типични за основната маса от занаятчии, доведени от покорените югоизточни области на Златната орда, показват много по-слаби следи от монголоидните типове. Погребенията в обикновени ями се свързват антропологически със славяните, които се явяват очевидно като подчинено и неравноправно население. Като цяло антропологическата симбиоза в града показва слабо монголоидно влияние, което още веднъж говори за стабилните позиции на европеидните елементи сред населението на южните степи в Източна Европа.

Занаятчиите са населявали източната част на града. Техният квартал се е състоял от производствен и жилищен комплекс. Районът на грънчарското производство е бил разположен на срещуположния ляв бряг на р. Реут, т. е. върху територията на днешното село Требу жени. Голямото количество археологически находки от Шехр ал-Джедид — оръдия на труда, украшения, керамика и т. н., както и останките от производствени съоръжения, позволяват да се заключи, че в този град развитието на редица занаяти е достигнало до високо за своето време равнище. Става дума най-вече за металургията и обработката на метали, за грънчарството, златарството, каменоделството, обработката на кост и т. н. Така например грънчарството е представено чрез откритите пещи и тяхната продукция, като особен интерес буди една двукамерна пещ за изпичане на тухли. Аналогични пещи са известни както от Костещи, Бравичени и Белгород Днестровски (Акерман)¹⁰, така и от Поволжието — Болгар, Сарайчик, Селитренное городище, Двин, селището при с. Хутор, Воронежска област в Русия¹¹.

Откритият в Шехр ал-Джедид керамичен материал е представен с продукция от местно производство и внос. Към първия вид принадлежат червоноглинената глазирана и неглазирана керамика, към втория — шампованата, кашинната и селадонът. Асортиментът на неглазираната керамика е твърде разнообразен — стомни, гърнета, амфоровидни съдове, делви, купи, чинийки, свещници, тръби и пр. Налице е определен синкретизъм без доминиране на някаква конкретна керамична школа. Има основание да се говори за влияние от Поволжието, средновековен Крим и Волжка България. Глазираните съдове (купи, чинийки, чаши, блюда, вази, делви и т. н.) имат аналогии във Византия, Крим, Закавказието и района на Долна

Волга. Асортиментът на т. нар. кашинна керамика (чаши, чинийки, вази, блюда) е с разнообразни оттенъци — бял, сив, жълт и розов. Най-близка е с аналогичната керамика от Поволжието, която съхранява традициите от Иран, Кавказ и Средна Азия. Шампованите съдове са малко, главно кани и сфероконични гърнета, сходни с такива съдове от Поволжието и Задкавказието. Селадоновата керамика е извънредно рядка в Шехр ал-Джедид и е представена с две чаши и с фрагменти от други съдове, чиито аналогии се откриват в керамичния материал от Поволжието и Хорезм.

За развитието на металообработването в града може да се съди от редица материали, открити при разкопките, особено инструменти — ковашки клещи, пили и др. Същото важи и за дървообработването, за което съдим по откритите брадви, тесли, пили, длета и скоби. Селскостопанските инструменти свидетелствуват за развито земеделие, открити са мотики, лемежи за плуг, сърпове, а също и риболовни принадлежности.

При археологическите разкопки са открити и редки златарски инструменти — малка наковалня, специално длето и др., позволяващи да се мисли, че развитието на това производство е било на високо равнище. Намерените ювелирни изделия от медна и сребърна тел свидетелствуват за използването на тази техника. Така са изработвани едно- и двусъставни обеци, както и обеци с форма на “въпросителен знак”, украсявани със стъклени мъниста или двулистни цветчета. Някои художествени предмети са били изготвяни чрез леене. Намерени са форми за отливане на пръстени, обеци и др. От останалите украшения в най-голямо количество са мънистата.

Намерените костени пластини, фрагменти от изделия и т. н. илюстрират обработката на кост с помощта на разнообразни инструменти. Занаятчиите са изготвяли костени дръжки за ножове, игли, различни по форма пластини, използвани за облицовка на ковчежета, колчани и пр. В града е било застъпено и каменоделството, както и художествената обработка на различни архитектурни елементи, свързани с мащабното строителство. В това отношение майсторите са били улеснени от обстоятелството, че в близост до града има изобилие от лесен за обработка варовик, добиван от скалистите брегове на Реут. Строителният материал, необходим за строеж на монументалните и жилищните здания, е бил изготвян на място, в самия град. Свидетелство за това са откритата при разкопките пещ за тухли, петте пещи за гасене на вар и т. н.

Наред с развитието на собствените производства Шехр ал-Джедид е поддържал икономически връзки с основните центрове на Златната орда. Разположеният в Приднестровието град навярно е влизал в маршрута на т. нар. “татарски” търговски път, свързващ Изтока със Западна Европа. Като потвърждение може да служи наличието в града на кервансарай, намерените вносни керамични изделия от Армения, Задкавказието и Средна Азия,

изделията от стъкло, произхождащи от Египет и Сирия, изделия от мед и стеатит, произведени в Средна Азия и Армения, и т. н. Както изглежда, тези търговски връзки са се осъществявали чрез посредничеството на столичните пазари на Златната орда, т. е. чрез Поволжието. Местните търговски връзки могат да се проследят с помощта на керамичния и нумизматичния метариал, които потвърждават тясната взаимовръзка на стопанството на града с територията между Днестър и Прут. Първият пик на монетното обръщение в Шехр ал-Джедид е в средата на 50-те години на XIV в. и е тясно свързан с икономическото състояние на Златната орда и разпространението на нейните монети като средство за международен обмен. Съвършено различна е ситуацията в средата на 60-те години, когато е вторият пик на монетното обръщение в града — тогава монетите са средство най-вече на местното и вътрешното парично обръщение¹². Ако първият пик характеризира тесните връзки на Приднестровието с центровете по Долна Волга (особено със Сарай ал-Джедид), вторият показва своеобразното историческо развитие на самия Шехр ал-Джедид¹³.

Независимо от това, че Шехр ал-Джедид се е намирал в процес на строителство, той вече е бил значителен център на занаятчийско производство и търговия. Този град е бил един от най-отдалечените от вътрешността на Златната орда стопански центрове и, както изглежда, един от крайните пунктове на керванната търговия в посока към Централна и Западна Европа. Шехр ал-Джедид е бил сред седемнадесетте най-значителни административни и стопански центрове на могъщата монголотатарска империя, имащи право да секат монети, на които е обозначено името на града¹⁴. Отслабването на ханската власт при Абдулах вследствие от вътрешните междуособици в центъра на ордата довело до упадък на търговията и прекратяването на притока на роби-занаятчии. В резултат от всичко това започнал и упадъкът на Шехр ал-Джедид, който прекратява своето съществуване в края на 70-те години на XIV в.

Превод от руски и редакция Пламен Павлов

БЕЛЕЖКИ

¹ Полевой, Л. Л., Бырня, П. П. Средневековые памятники XIV—XVII вв. — В: Археологическая карта Молдавии, вып. 7, Кишинев, 1974, с.10.

² Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 209—212.

³ Янина, С. А. “Новый город” (= Янги-шехр = Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местонахождение. — В: Нумизматический сборник, ч. V,

вып. I (ТГИМ, 49). М., 1977, с. 207; **Абызова, Е. П., П. П. Бырня, А. А. Нудельман.** Древности Старого Орхя (золотоордынский период). Кишинев, 1981 г., с. 84.

⁴ **Янина, С. А.** "Новый город"... с. 194—195, 208—210.

⁵ **Бырня, П. П.** Каменное сооружение I в Старом Орхее. — В: Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. Кишинев, 1985, с. 24—35.

⁶ **Якубовский, А. Ю.** Кавказ и Иран в эпоху Руставели. — В: Памятники эпохи Руставели. Ленинград, 1938, с. 26.

⁷ **Бырня, П. П., З. Д. Зиливинская.** Бани Старого Орхя. — В: Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев, 1988, с. 9—26.

⁸ **Абызова, Е. П., Бырня, П. П.** Топография и культурная стратиграфия Старого Орхя. — АИМ в 1982 г. Кишинев, 1986, с. 117.

⁹ **Яблонский, Л. Т.** Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды. — Вестник Московского университета, № 2, 1975, М. с. 79, 80, 82—85

¹⁰ **Рикман, Э. А.** Археологические работы в 1954 г. на городище у с. Костешты. — Известия Молдавского филиала Академии наук СССР, № 5/22/, 1955, с. 96 — 97; **Чеботаренко, Г. Ф., П. П. Бырня.** Археологические раскопки у с. Бравичены в 1956 г. — Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4/70/, 1960, с. 50 — обр. 3; **Кравченко, А. А.** Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV вв.). Киев, 1986, с. 42.

¹¹ **Хованская, О. А.** Гончарное дело города Болгара. — В: Материалы и исследования по археологии, № 42, Москва — Ленинград, 1954, с. 336; **Пацевич, И. Г.** Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР, вып. 69, 1957; **Левашева, В. П.** Золотоордынские памятники в Воронежской области. — Труды Государственного исторического музея СССР, вып. 37, 1960, с. 175; **Кафадарян, К.** Город Двин и его раскопки. Ереван, 1952, с. 236; **Федоров-Давыдов, Г. А., Н. М. Булагов.** Керамическая мастерская Селитреного городища. — Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. Москва, 1989, с. 230.

¹² **Руссев, Н. Д.** Городские центры Днестровско-Дунайских земель и Золотая Орда (моменты и ареалы эволюции). — В: Молдавский феодализм. Кишинев, 1991, с. 41.

¹³ Пак там, с. 41 — 43; **Нудельман, А. А.** Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском междуречье. Кишинев, 1985, с. 110.

¹⁴ **Егоров, В. Л.** География городов Золотой Орды. — Советская археология, 1977, № 1, с. 127.

¹⁵ Вж. също: **Руссев, Н. Д.** Мусульмане на Рэуте и Ботне. — Архив за поселищни проучвания, 1994, № 3—4, с. 156—162, където е обърнато внимание на чумната пандемия от средата на XIV в. като фактор за съдбата на градовете в Златната орда, вкл. на Шехр ал-Джедид (Бел. ред. — П.П.)

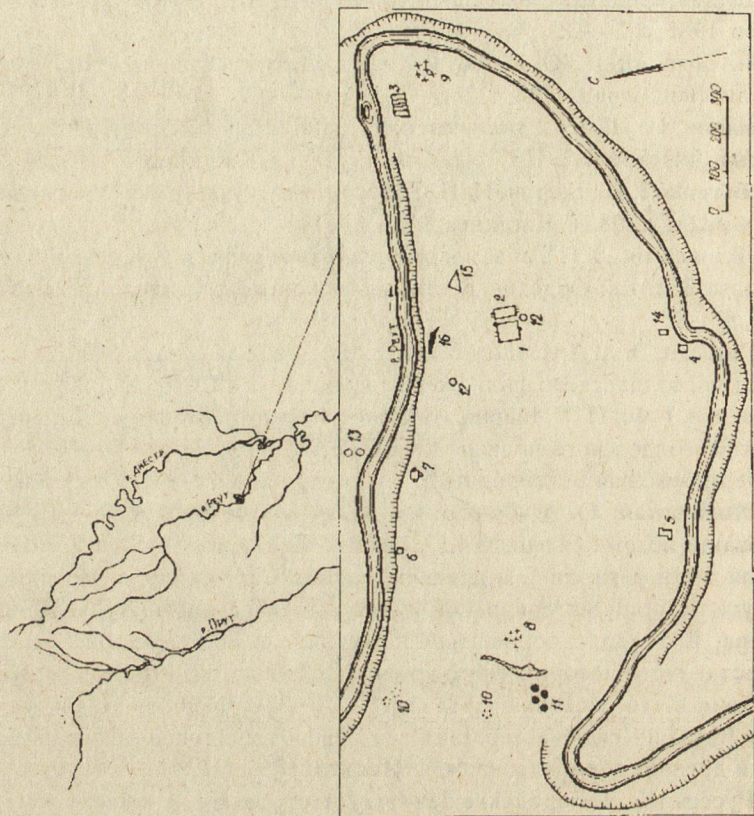

Рис. 1. Централната част на междуречието на Днестър и Прут с план на средновековния град Шехр ал-Джедид.

1. джамия; 2. кервансарай; 3—5. бани; 6—7. гробници (мазари); 8—9. некрополи; 10. юрти; 11. пеци за хоросан; 12. гърнчарски пеци; 13. занаятчийски квартал; 14. пещ за тухли; 15. районът на жилища — работилници; 16. районът на „големите“ домове.